

СУЧАСНІСТЬ

УДК 130.122(4707571) Бердяєв

Василь Попков

М. БЕРДЯЄВ. ДУХОВНІ ОСНОВИ ПРАВОСЛАВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Донині не вшухають суперечки, пов'язані з іменем М. Бердяєва. Одні вважають його ледь чи не російським шовіністом, готовим в угоду своїм великодержавним амбіціям принести в жертву волю і незалежність не тільки суверенних держав, але і волю людей. Інші бачать у його творчості явну прихильність до масонства з його космополітизмом, презирством до всього національно особливого. Треті вважають його анархістом, бунтівником, симпатизером усім і всіляким революціям. Четверті третують його як людину авторитарну, гордовиту у своєму аристократизмі, далеку до всього революційно-нового.

Сам же себе Бердяєв, очевидно, відчував поза будь-якими схемами і визначеннями. Тому що йшов не за зовнішньою логікою відповідності чи невідповідності чийось симпатіям, пристрастям, смакам, а за внутрішньою логікою завзятого і самозабутнього пошуку істини. Наприкінці свого життя він писав: «Я все життя шукав правди..., вона була як би *a priori* мого духовного шляху. Існує Суцця правда, вона не схожа на світ і на усе, що у світі, але вона повинна відкриватися і втілюватися в людстві» [1; 292-293]. **Відкривати правду і втілювати її в людстві** і було, мабуть, головним покликанням російського філософа, що народився на Україні і провів не за власною волею велику частину свого творчого шляху в країнах Західної Європи.

Сьогодні, на початку ХХІ століття ми вбачаємо у творчому і соціальному методі Бердяєва щось більше, ніж його індивідуальний

стиль. Бердяєвський метод, по-перше, у значній мірі розкриває генетичні основи православно-слов'янської цивілізації, з її споконвічною установкою на пошук духовного змісту всього сущого і вчиненого. П.Н. Савицький, один з найвизначніших розроблювачів євразійського світогляду визначав православ'я як «вище, єдине за своєю повнотою і непогіршеністю сповідання християнства» [4; 27]. По-друге, цей метод є реальною альтернативою небезпечній і тупиковій колії агресивно-силового вирішення нагромаджених загальнопланетарних проблем. Могутня пластична сила православно-слов'янської цивілізації, здатна гасити в собі найгостріші конфлікти, укорінюватися в могутніх потоках розселення древніх слов'ян. Ф. Нестеров у своєму соціально-історичному нарисі «Зв'язок часів» дає таку картину: «Слов'яни розселяються по Східноєвропейській рівнині, мирно обтікаючи острівці угро-фінських племен, що відірвалися від свого основного етнічного материка. Між прибульцями і корінним населенням не виникає відносин панування і підпорядкування; рідко трапляються збройні сутички... Слов'янська громада поступово містить у собі на рівних підставах угро-фінські поселення» [5; 89].

Ця картина різко контрастує з тим, що приблизно в той же час відбувалося в Західній Європі. Іспанія завойовується вестготами, потім арабами. Потім знову відвойовується у ході Реконквісти. Британія виявляється під владою англів і саксів. Англія завойована норманами. Галлія завойована франками. Німеччина вогнем і мечем бере в слов'ян добру половину своїх земель, розташованих на схід від Ельби. Хвилі завойовників кілька разів проходять по Італії. Повсюдно переможці або винищують переможених цілком, як це зробили англосакси з бритами, німці — із прусами, або обмежуються винищенням місцевої родової аристократії і виникаючого феодалного класу і самі займають його місце. В обох випадках народ-переможець ставить між собою і підкореними ворогами нездоланні кастові перешкоди [див.: 5; 89]. Цієї практики східні слов'яни не знали і до цієї практики не вдавалися. Слов'янська цивілізація за своїми фундаментальними духовними характеристиками споконвічно складалася як цивілізація терпимості, взаєморозуміння, добросусідства. У ній (принаймні, на рівні масової свідомості) був відсутній ген агресії і властолюбства. Якщо східні слов'яни і виявля-

ли войовничість, то вона диктувалася потребами захисту своїх осель і своїх святинь, або боротьбою за стратегічне виживання у ворожому оточенні. Відповідним чином складалася і слов'янсько-православна свідомість. Суть її геніально виразив Достоевський у своїй знаменитій пушкінській промові. Він відзначав, що після реформи Петра Великого ми «по-дружньому, з цілковитою любов'ю прийняли в душу нашу геніїв чужих націй, усіх разом, не створюючи племінних розмежувань». «Стати загалом росіянином, можливо, і означає тільки стати братом усіх людей, уселюдиною». «Нашою долею і є всесвітність, і не мечем придбана, а силою братерства і братерського прагнення нашого до возз'єднання людей». «Стати справжнім росіянином і буде саме означати: прагнути внести примирення у європейські суперечності вже остаточно, вказати вихід європейській тузі у своїй російській душі... пророкти остаточно слово великої загальної гармонії, братерської остаточної згоди всіх племен за Христовим євангельським законом» [див: 6; 41-42].

Цими настроями живиться духовна методологія Бердяєва. Вона будується на його розумінні християнства не як релігії Суду і Кари, а як релігії Спасіння і Звільнення. Свободу Бердяєв сприймав як творчий акт, як джерело особистості, як спілкування любові. Свобода в бердяєвському сприйнятті завжди первинна стосовно буття. Буття ж є омертвіння, відпадання від вільної, творчої активності духу. І тому воно завжди вторинне. Федір Достоевський розцінювався Бердяєвим як один з попередників філософії свободи. Але, звичайно, головною темою в бердяєвській філософії свободи була тема Христа.

Христос переміг смерть. І Христос переміг панування світу зовнішнього (куди входили і релігійні догми, що відпали від духовного пошуку людини) над світом внутрішнім. Христос тим самим відкрив людям світ духовної свободи. «Усе вчення Христа, — пише Бердяєв, — перейняте любов'ю, милосердям, всепрощенням, безмірною людяністю, якої світ не знав. Християнство є релігією любові і свободи... Христос захищає митарів і грішників і викриває самоправедність фарисеїв, ревнителів закону. Він не кидає каменя у грішницю. Він ставить людину вище суботи... Христос прийшов не судити, а спасти, і спасти всіх» [див.: 2; 167-168].

У цьому проглядається перший радикальний, якщо не революційний крок Бердяєва. Він із християнства прибирає судове, каральне начало як неприйнятне для християнського світогляду і залишає, робить всеохоплюючим начало рятівне і звільнюоче. Бердяєв доводить, що людство вступило у вік, коли в релігії елемент, що страхає й загрожує жорстокими карами, вже зжив себе. Цим, очевидно, Бердяєв заклав такі могутні реформаторські основи під православ'я, котрі можуть просунути його набагато далі, ніж лютеранські реформи — католицизм. Одночасно була знайдена духовна формула, здатна консолідувати навколо себе всіх розрізнених і роздроблених представників слов'янської цивілізації. Ця формула — **духовне спасіння через духовне звільнення**. Звільнення від влади зовнішнього відмираючого буття в ім'я свободи внутрішньої, яскравої і теплої духовної творчості. Звільнення суб'єктів-особистостей і пролив до іншого світу, світу духовного.

Другий, не менш радикальний крок Бердяєва — у неприйнятті Бога як сили, як всемогутності і влади. «Бог ніякої влади не має, — зауважує Бердяєв, — Він має менше влади, ніж поліцейський» [1; 158]. Думка на перший погляд богохульна! Однак подальше розкриття цієї думки потрясає своєю духовною величністю. «Бог не має влади тому, що на нього не може бути перенесене таке *принизливе* начало як влада. До Бога незастосовне жодне поняття, що має соціальне походження». [1; 158]. Така позиція не могла не викликати різкої протидії з боку adeptів Верховного Божества як виразника Вищої сили і Вищої влади, такого собі супердиктатора і суперекзектора Всесвіту. І, тим більше, такі сили ніяк не могли і не можуть примиритися з новим менталітетом народу, який витримав багато випробувань і катастроф. Цей народ прагне до звільнення від страху перед потойбічними і посеїбічними силами, прагне до духовної відкритості, прагне до вільного вираження творчої енергії духу, творчого богонатхнення.

Ці два фундаментальні філософські постулати Бердяєва здобули йому славу теоретика й ініціатора *персоналістичної революції*, тобто революції самозвільнення особистості. Ця революція, на відміну від кривавих соціальних революцій буде відбуватися приховано, непомітно, але за своїм масштабом і соціально-історичними наслідками перевершить усі соціальні революції разом узяті.

Зміст персоналістичної революції повною мірою може бути розкритий через бердяєвське сприйняття історії. Історія у сприйнятті Бердяєва є і не прогрес по висхідній лінії і не регрес, а трагічна боротьба. У ній виростає добро і зло, у ній оголюються протилежності. І все це вимагає завершення. «Історія, — пише Бердяєв, — має сенс, тому, що вона скінчиться. Історія, що не має кінця, була б безглуздою. Нескінченний прогрес — безглуздий» [1; 266].

Разом з тим тема кінця історії у Бердяєва зовсім не затушована в криваві і чорні тони. Бердяєв — прихильник творчо активного есхатологізму. В усякому творчому акті настає кінець цього світу, у якому панує ненависть, жорстокість, корисливість. В усякому творчому акті настає кінець цього світу, у якому панує необхідність, інерція, скутість, і виникає світ новий, світ «інший».

Тобто, вихід з «царства необхідності» у «царство свободи» не визначається ні «об'єктивними закономірностями», ні роллю «видатних особистостей» в історії. Він можливий тільки в результаті добровільного, вільного **внутрішнього** духовного зусилля кожного з живих людей. Людина постійно здійснює акти есхатологічного характеру, закінчує цей світ, виходить з нього, входить в інший світ. Вона закінчує цей світ, морально, творчо піднімаючись, переборюючи його. Але все це — поки лише низка «персональних апокаліпсисів». Глобальна персоналістична революція може відбутися сьогодні, а може і не відбутися взагалі. Усе залежить від добровільної духовної настроєності людей. Бердяєв жив у передчутті глобального перетворення. До цих передчуттів, на його думку, була близькою російсько-слов'янська православно-духовна самосвідомість, налаштована на подолання судового розуміння християнства, сприймаюча християнство як релігію боголюдства, релігію волі, любові, милосердя й особливої людяності.

У цьому контексті Бердяєв розумів історичну роль православно-російського месіанізму. Він чітко розмежовує поняття «націоналізм» і «месіанізм». Якщо націоналізм за природою своєю є поодиноким, партикулярним, то месіанізм — завжди претендує на вселенський масштаб. При цьому месіанізм ніколи не заперечує і біологічно не винищує інші національності. Він їх спасає. Підкоряє своїй вселенській ідеї.

В історії було декілька месіанських звертань до світу. Таким був єврейський месіанізм. Свій слід в історії залишив німецький месіанізм. У культурних пластах світу запам'ятався месіанізм польський. Однак Бердяєв особливо виділяє православно-російський месіанізм як цілком особливий за змістом і розв'язуваними історичними задачами.

Месіанізм російський є переважно апокаліптичним, зверненням до явлення Христа Грядущого і його антипода — антихриста. Це було в російському розколі, у містичному сектантстві, у Достоевського. Цим забарвлені релігійно-філософські шукання російської інтелігенції кінця XIX — початку XX століття. Месіанська ідея, закладена в серці російського народу була плодом його страждальницької долі, його шукань Граду прийдешнього. При цьому російський месіанізм не може бути претензією і самоствердженням. Він може бути лише жертвним горінням духу, лише великим духовним поривом до нового життя для усього світу. Бердяєв пише: «Месіанізм не означає, що ми кращі за інших і претендуємо на більше, а означає, що ми більше повинні зробити і від більшого відректись» [3; 97]. У цьому корінна відмінність месіанізму російського від всіх інших месіанських закликів до світу.

Це не тільки було філософською декларацією Бердяєва. Це було кодексом його поведінки. Бердяєв завжди почував відразу до націоналізму, що, з його погляду, є не тільки аморальним, але завжди смішним, дурним, як смішні й дурні людська пиха і зарозумілість. Бердяєва гнітила схильність усіх національностей до самозвеличення, додання собі центрального значення. «Я чув від угорців і естонців, пише Бердяєв, — про велику і виняткову місію Угорщини й Естонії. Зворотною стороною національного самозвеличення і хвастошів була ненависть до інших національностей, особливо до сусідів» [1; 240].

Одночасно Бердяєв не сприймав інтернаціоналізм, тому що, на його думку, він абстрактний, неконкретний, заперечує можливість посилення особистісного начала. Бердяєву був властивий органічний універсалізм, всебуттєвість, універсальна чуйність до духовних порухів усього світу. Це тільки підсилювало в ньому особистісне начало, поглиблювало його патріотизм, народність.

Про себе він говорив: «Я не націоналіст, проте російський патріот». Російський націоналізм був для нього максимально неприйнятним. Різко негативну реакцію в Бердяєва викликав і антисемітизм. Знаходячись у Берліні, Бердяєв відчував, як підіймається хвиля антисемітизму. Він написав статтю на захист євреїв. На наступний же день він почав одержувати анонімні листи, у яких його обсипали брутальною лайкою. У Парижі М.Бердяєв знову виступив на захист євреїв. Після закінчення його доповіді якийсь молодий чоловік почав у брутальній і різкій формі заперечувати Бердяєву, нападаючи на євреїв. Його промова переривалася бурхливими оплесками групи його однодумців. Бердяєва ж переривали шиканням, свистом і лементами. Очевидиця цих подій Е.Ю. Рапп бачила, що Бердяєва охопив страшний припадок гніву, у якому була така сила, що пручатися було неможливо. «Негайно прошу залишити зал, — прозвучав його громовий голос, — тут не чайна російського народу» (див.: 1; 313). При цьому Бердяєв гаряче любив Росію і до останнього подиху вірив в універсалістську місію російського народу, місію, вільну від національного чванства і ксенофобії стосовно інших народів.

Духовна спадщина Бердяєва, практично незадіяна у XX столітті, піддається переосмисленню в столітті XXI. Стає очевидним, що людство вичерпало традиційний набір стимулів, що підштовхують, взгвинчують суспільний розвиток. Спостерігається дедалі більша кількість соціально-історичних «пробуксовок». Накопичений величезний вантаж об'єктивованого, закостенілого буття, атрибутів побуту, ритуалів, догм і умовностей екскриментів суспільного прогресу стає психологічно нестерпним. Десятки і сотні старих і утворених нових політичних партій навперебій заявляють про свій «єдино вірний» рецепт порятунку й оздоровлення суспільства. Але все це виявляється новими і новими пастками «цього світу», котрий чіпко уп'явся в душу людську своїми пазурами. Атмосфера конфліктів, роздратування, ненависті, не тільки не розряджається, але стає дедалі більш наелектризованою і лиховісною. І «... Звір піднімається з безодні...». Звірине начало дедалі більше проступає у ході світових процесів.

У людства залишається остання альтернатива: або продовжувати слідувати за логікою «світу цього» і, займаючись самоекзальта-

цією, підбавдоренням себе сильнодіючими наркотиками успіху, «нових обривів», невтримної реклами, наслідування «зіркам», ненависті до іновірців і т.д., скочуватися до остаточної загибелі, або віднайти в собі моральні сили цю логіку перервати. І тут, у цій ситуації, при вирішенні цієї альтернативи спадщина Бердяєва є безцінною.

Його ідеї можуть лягти в основу нового планетарного мислення, до якого можна і потрібно рухатися через саморозкриття національних культур, через месіанський порив цивілізацій, що зазнали духовного осяяння... І тут свого слова ще не сказала російсько-слов'янська цивілізація, котра несе у своїй серцевині православне світосприймання.

Ці ідеї можна звести до декількох максим, що природно можуть саморозвертатися у цілі соціально-філософські узагальнення:

1. Свобода завжди первинна стосовно буття. Саме забезпечення умов саморозкриття творчої свободи особистості — головна умова оздоровлення і одухотворення буття.

2. Сучасна релігійна духовність не може більше ґрунтуватися на негативних емоціях страху перед загробним судом і пекельними муками. Вона повинна ґрунтуватися на позитивних емоціях розуміння, любові і милосердя, завдяки чому безбоязно і вільно розкриваються творчі духовні можливості людей.

3. Історія вичерпала свої духовні можливості. Морально вона вже «буксує». Тому її необхідно закінчити. Потрібно духовно піти з цього світу, скинувши із себе його змєртвілу оболонку і увійти в «світ інший», наповнений атмосферою свободи, любові, милосердя, який не підкоряється ідеї фатальності (історичної, ідеологічної, політичної, фінансової).

4. Головним джерелом глобального перетворення, персоналістичної революції є не партія, не держава, не армія й інші силові формування, а особистість, її вільний вибір. Саме через індивідуальні акти есхатологічного характеру можливий загальний вихід з історії, яка мертвіє.

5. З усього різноманіття націй і народностей, з яких формується яскравий і багатобарвний образ людства, є народи, самою історичною долею своєю призначені до духовного подвигу і здатні свій духовний імпульс передати всьому людству. У цьому плані ще не

сказала свого слова російсько-слов'янська цивілізація, що формується нині.

Колись, міркуючи над долями Росії, Бердяєв писав: «Реальність вселюдства залежить від реальності Росії й інших національностей. Росія — велика реальність, і вона входить в іншу реальність, іменовану людством, і збагачує її, наповнює її своїми цінностями і багатствами... Росія — творча задача, поставлена перед вселюдством, цінність, що збагачує світове життя. Людство і світ чекають променя світла від Росії, її слова, її неповторної справи. Вселюдству значно не вистачає у Росії...» [3; 89].

Ці слова були сказані ще на початку ХХ століття. З того часу пройшла ціла епоха війн, революцій, зведення і повалення кумирів, масових захоплень і масових розчарувань. Однак залишилася країна, залишилася російська нація і співтовариство слов'янських націй з їх унікальним духовним ядром. Можливо ХХІ століття стане їх часом?

Цитована література

1. *Бердяєв Н.А.* Самопознание. Опыт философской автобиографии. — М., 1990. — 320 с.
2. *Бердяєв Н.А.* О человеке, его свободе и духовности: Избранные труды. — М., 1999. — 312 с.
3. *Бердяєв Н.А.* Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. — М., 1990. — 208 с.
4. *Савицкий П.Н.* Континент Евразия. — М., 1997. — 461 с.
5. *Нестеров Ф.Ф.* Связь времен: Опыт исторической публицистики. — М., 1980. — 239 с.
6. *Лосский Н.О.* Характер русского народа. Книга вторая. — М., 1990. — 93 с.